

Arbetskraften som riskbärare

Vanligtvis brukar demokratiska hänsyn och fördelningsskäl åberopas som motiv för arbetstagarnas rätt till medbestämmande och del av företagets vinst. En sådan rätt kan emellertid även motiveras utifrån det kontraktsteoretiska synsättet på företagets verksamhet. De risker som företagandet är förknippat med, bärs nämligen inte enbart av kapitalägarna utan också av arbetstagarna.

Arbetstagarnas rätt till medbestämmande och del av företagets vinst brukar vanligtvis motiveras med rättvis- och fördelningsskäl. Sådana skäl tycks exempelvis ligga bakom det s k Meidnerska fondförslaget: "... Löntagarfonder skulle först och främst tillgodose ett mycket grundläggande rättvisekrav: kapitaltillväxten i vår ekonomi bör inte enbart tillfalla de ursprungliga kapitalägarna utan alla som deltar i produktionen" [1975, s 113]. Såsom visas i det följande kan rätten till medbestämmande och vinstandel emellertid även motiveras med utgångspunkt från det s k kontraktsteoretiska synsättet på företagets verksamhet.

Kontraktssynen med kapitalet som den riskbärande produktionsfaktorn

I den ekonomiska litteraturen har man under senare år lanserat den s k kontraktssynen på företaget.¹ Enligt detta synsätt sluter företagsledningen ömsesi-

diga avtal (kontrakt) med företagets olika parter (t ex anställda, leverantörer). För sin medverkan i företaget får dessa en i förväg fixerad, kontraktsbunden ersättning. Sedan alla andra kontraktsparter fått sin ersättning, erhåller kapitalägarna återstoden av företagets intäkter. Kapitalägarna åtar sig därmed att skydda och garantera att alla övriga kontrakt fullföljs. Genom den utformning, som de olika kontrakten ges, får sålunda avkastningen på kapitalet normalt ta alla de stötar, som kan uppkomma. Kapitalets avkastning har på så sätt en osäker och residuell karaktär. Kapitalägarna har därmed chans att få en stor avkastning eller ingen alls. Dessutom löper de risken att helt eller delvis förlora det kapital, som de satsat. Om företaget går med förlust, kan det nämligen bli nödvändigt att ta kapital i anspråk för att övriga parter skall få sin överenskomna ersättning. Såväl de vinstchanser som de förlustrisker, som företagande för med sig, faller sålunda på kapitalägarna. Den osäkerhet (till följd av t ex oförutsedd konkurrens, teknikförändringar eller efterfrågefuktuationer), som föreligger, bärs därigenom helt av dessa. Tack vare att kapitalägarna är villiga att knyta sin avkastning till restposten, kan övriga

ERNST JONSSON är docent i nationalekonomi med offentlig ekonomi som specialinriktning. Han är för närvarande verksam vid företagsekonomiska institutionen vid Stockholms universitet, där han forskar i förvaltnings- och konsumentekonomi.

¹ En närmare beskrivning av kontraktssynen finns i Demsetz [1967], Pejovich [1971], Alchian & Demsetz [1972], Furubotn & Pejovich [1972 och 1974] och Eidem [1975].

kontrakt på så sätt ges en säker avkastning. Kapitalet betraktas med andra ord som den riskbärande produktionsfaktorn, vilket även överensstämmer med den traditionella synen i den ekonomiska teorin. Företagsvinsten ses därvid som en kompensation till kapitalägarna för de risker för kapitalförluster, som de utsätter sig för.

För den, som instämmer i denna beskrivning av företaget som en kontraktsslutande organisation, är det sedan lätt att övergå till en tolkning, där kapitalägarna tillskrivs en särställning. Med hänsyn till sin osäkra ställning sägs dessa då nämligen ha särskild anledning att bevaka sina intressen. Enligt kontraktssynens uttolkare är det därför befogat att kapitalägarna ges det avgörande inflytandet över företagets skötsel. Såsom riskbärande produktionsfaktor kan kapitalet tillförsäkra sig ett sådant inflytande genom att utse företagsledningen [Ståhl, 1976].²

Arbetskraft som en risktagande produktionsfaktor

Vanligtvis kan arbetskraften även betraktas som en risktagande produktionsfaktor. Arbetstagaren kan exempelvis vara utsatt för följande risker:

- risken för att skada sin hälsa i arbetet;
- risken att bli tillfälligt arbetslös till följd av företagsnedläggelse, temporär driftsinskränkning m m;
- risken att bli utslagen från arbetsmarknaden till följd av företagsnedläggelse, driftsinskränkning eller yrkesskada, varigenom arbetstagarens arbetsinsats varaktigt förlorar sitt marknadsvärde;
- risken att tvingas flytta från en ort med permanent brist på arbetstillfällen, vilket kan innebära förluster av såväl trivsel som kapital (exem-

pelvis i samband med villaförsäljning).

Riskernas storlek kan därvid variera mellan olika verksamheter, alltefter exempelvis produktionens eller produktens karaktär. En arbetstagare i ett konjunkturkänsligt verkstadsföretag, som verkar på en konkurrensmarknad, är utsatt för betydligt större risker än en arbetstagare i en myndighet, som med ensamrätt tillhandahåller vissa offentliga tjänster. Risken att inte kunna få ett annat, motsvarande arbete blir vidare större, ju mer företagsspecifik verksamhet arbetstagaren väljer att verka inom.

För att vara beredd att arbeta i en verksamhet, som är förknippad med vissa risker, kommer en välinformerad och rationell arbetstagare att kräva en — med hänsyn till sitt risktagande — tillräcklig kompensation. Det förutsätts därvid, att individen har valmöjlighet mellan att arbeta i den riskfyllda verksamheten eller ej. För att frivilligt ta det riskfyllda arbetet förväntar han sig således en högre ersättning för att bli kompenserad för (den större) risken att förlora sitt arbete eller sin hälsa. Om han inte får den begärda kompensationen, kommer han att föredra att arbeta i en riskfri verksamhet eller i en verksamhet, som lämnar en mot risken svarande kompensation.

Ju större risker en verksamhet upplevs vara förknippad med, desto högre riskkompensation kommer en rationell arbetstagare vidare att kräva. Förutsatt att denne har sk riskaversion kommer den

²I denna beskrivning (av Ingemar Ståhl) av kontraktssynen anføres kapitalets ställning som riskbärande produktionsfaktor sålunda som motivering till kapitalägarnas exklusiva rätt till bestämmande och vinst. Denna syn anknyter till F. H. Knights välkända utsaga, att ren ekonomisk vinst (positiv eller negativ) är förknippad med osäkerhet. Kapitalägarnas roll som riskbärare är däremot inte av central betydelse för Alchian & Demsetz, vilka lanserat kontraktssynsättet [1972]. Dessa framhåller i stället rollen som samordnare av företagets verksamhet.

begärda kompensationen dessutom att vara av sådan storlek, att de förväntade "vinstchanserna" överstiger förlustriskerna. Vinsten representeras då av den erhållna riskkompensationen, medan för-

lusten motsvaras av den kostnad (t ex inkomstbortfall, lidande) han drabbas av om risken utlöses (dvs vid ett riskfall). Med hjälp av den erhållna riskkompensationen kan arbetstagaren — om han så önskar — sedan skaffa sig ett försäkringsskydd. Han behöver i så fall inte själv bära de kostnader, som uppkommer om han blir ett riskfall. Detta förutsätter dock att riskerna ifråga är försäkringsbara.

Testa dig själv!

Frågor vid tentamen i resursfördelningsteori vid universitetsfilialen i Växjö under 1977 på A-nivån (≈ 1 betyg)

1a) Antag att man i fördelningspolitiskt syfte inför en indirekt skatt på 20 procent av marknadspriset x på en "lyxvara" och en subvention på 30 procent av marknadspriset y på en "nödvändighetsvara". Förklara varför detta medför samhällsekonomisk ineffektivitet i ekonomin. Ange förutsättningarna för resonemanget.

1b) Ange några omständigheter som — om de föreligger — medför att effektivitetsförlusten blir liten.

1c) Ange några förutsättningar, som bör vara uppfyllda för att de nämnda åtgärderna skall få en betydande omfördelningseffekt i avsedd riktning.

2a) Antag att man i en i övrigt ideal marknadsekonomi har en proportionell skatt på faktorinkomster (skattesats 50 procent) och en allmän mervärdesskatt eller omsättningsskatt (skattesats 25 procent). Visa att paretooptimalitet ej kan föreligga i den ekonomin.

2b) Beräkna skillnaden mellan å ena sidan marknadsvärdet av den produktionsökning en extra arbetstimme skulle ge upphov till och å andra sidan motsvarande ökning av disponibel inkomst för den som tänkes leverera den extra arbetstimmen. Bruttolönen (lönen inklusive inkomstskatt) är 48 kronor per timme, och skattesatserna de under a) angivna.

2c) Ange några andra metoder att påverka välfärdsfördelningen i ett samhälle än inkomstberoende skatter och transfereringar samt indirekta skatter och subventioner.

Även om arbetstagaren är utsatt för vissa risker, kan han följaktligen via lönebildningen (i form av ett risktillägg till lönen) överföra den finansiella risken på kapitalägarna. Dessa blir då de slutliga riskbärarna. I stället för att arbetstagarna (risktagarna) får en i förväg bestämd riskbaserad kompensation, är det även tänkbart att i efterhand ge en skadekompensation till de arbetstagare, som drabbas om risken utlöses. Vid ett riskfall är en real förlust (i form av t ex produktionsbortfall och mänskligt lidande) visserligen oundviklig. En skadekompensation besparar emellertid den drabbade från en motsvarande finansiell förlust (t ex inkomstbortfall) och är dessutom avsedd att gottgöra honom för hans lidande (till följd av t ex sjukdom eller frånvaro av en meningsfull sysselsättning). Även med hjälp av skadekompensationer till sådana riskfall kan osäkerheten och den finansiella risken på så sätt överföras på kapitalägarna.

Arbetskraft som en riskbärande produktionsfaktor

De förhållanden, som ett företag har att ta hänsyn till i sin verksamhet, är föränderliga. De förändringar, som kan inträffa, kan samtidigt vara svåra att förutse. Erfarenhetsmässigt har en företagare dock anledning att räkna med möjligheten av såväl tillfälliga som bestående förändringar. Efterfrågan på företags produkter kan exempelvis sjunka av

såväl konjunkturella som strukturella skäl. Möjligheten av dylika framtida förändringar (dvs såväl trendavvikelser som trendförändringar) kan följaktligen normalt sägas känneteckna de osäkra villkor, som företag verkar under. Såvida kapitalägarna åtar sig att bära alla de risker, som företagande normalt för med sig, är det därmed nödvändigt att — på ett i förväg fixerat sätt — kompensera övriga parter för de risker de utsätts för.³

I regel synes någon riskbaserad kompensation emellertid inte utgå till arbetstagarna (risktagarna). För detta talar en rad förhållanden. Arbetstagare, som arbetar i hälsofarlig verksamhet, synes för det första vanligtvis inte kompenseras med ett särskilt lönetillägg [Jonsson, 1975]. Arbetstagare, som är sysselsatta i företag med strukturella svårigheter, (t ex textil- och konfektionsföretag), tycks för det andra ha lägre snarare än högre lön än andra, jämförbara arbetstagare. Det är därmed knappast troligt att arbetstagare i sådana företag erhåller någon lönekomensation för risken för strukturell arbetslöshet. Arbetstagare i konjunkturkänsliga företag (t ex inom skogs- och verkstadsindustrin) förefaller för det tredje inte ha högre lön — genomsnittligt sett — än jämförbara arbetstagare i andra företag.

Att arbetstagare, som arbetar i en riskfylld verksamhet, vanligtvis inte får någon riskkompensation kan bero på bl a:

- att företaget från juridisk synpunkt inte är skyldig att svara för en viss risk (t ex varaktig arbetslöshet till följd av att företaget läggs ned eller inskränker sin verksamhet) och dess följder;

³ En ingående diskussion om risktagandets betydelse som en kostnad för företaget finns i Cars [1975]. Denne behandlar även företagsägarnas möjlighet att minska denna kostnad genom att dela risktagande och vinst med de anställda.

- att arbetstagaren inte upplever sig ha något val; Det arbete, som han har, är då hans enda alternativ. Det är dessutom kanske främst de, som inte har något val, som tvingas ta de arbeten som är särskilt riskfyllda;
- att arbetstagaren inte är medveten om risken;
- att arbetstagaren är irrationell och därmed inte tar hänsyn till risken i sitt handlande. Han kan exempelvis intala sig, att "varför skall just jag drabbas av risken".

De arbetstagare, som blir riskfall, synes ej heller få full kompensation för de välfärdsförluster de åsamkas. Enligt den nuvarande yrkesskade- och trygghetsförsäkringen kompenseras den skadade eller invalidiserade nämligen inte helt för det inkomstbortfall och lidande, som han drabbas av. Den sk permitteringslönen vid tillfällig arbetslöshet täcker likaså ej helt inkomstbortfallet. För *obehaget* att

"Till större delen synes arbetstagarna sålunda inte kompenseras för de risker, som de kan vara utsatta för. Endast en mindre del av dessa risker tycks bäras av kapitalägarna i form av utbetalda komensationer."

vara arbetslös utgår ingen kompensation alls. För det inkomstbortfall och lidande, som en varaktigt arbetslös (utslagen) åsamkas, betalar företaget dessutom inte någon kompensation eller endast en obetydlig sådan. Den ersättning för inkomstbortfall, som utgår via arbetslöshetsförsäkringen eller förtidspensioneringen är inte heller fullständig.

Till större delen synes arbetstagarna sålunda inte kompenseras för de risker, som de kan vara utsatta för. Endast en mindre del av dessa risker tycks bäras av kapitalägarna i form av utbetalda komensationer.

Riskbärande som grund för medbestämmande och del av företagets vinst

I nuläget kan arbetskraften sålunda vanligtvis betraktas som riskbärare, dvs som risktagare utan någon kontraktsbestämd kompensation. Ifall kapitalägarna inte är beredda att ge arbetstagarna en — i förväg fixerad — riskbaserad kompensation, kan dessa med stöd av kontrakts-synsättet därmed kräva att — i likhet med kapitalägarna — kompenseras för sitt riskbärande genom att tillförsäkras en viss del av den förväntade vinsten. Såvida riskbärandet varierar mellan olika arbetstagare, är det därvid närmast individuella, riskbaserade vinstandelar, som kommer ifråga. Företagets egentliga vinst ("economic rent") får då fördelas mellan arbetstagare och kapitalägare i proportion till deras riskbärande. Ersättningen till kapitalägarna sjunker därigenom till en nivå, som motsvarar deras faktiska riskbärande.

Övriga parter (t ex leverantörer, konsumenter) förutsätts därvid få full kompensation för de eventuella risker de löper. I allmänhet förefaller detta även vara fallet i praktiken (genom t ex retur- eller reklamationsrätt för en konsument).⁴

I sin ställning som riskbärare kan arbetstagarna vidare ställa krav på medbestämmande över företagets skötsel. Så-

⁴ Via marknaden kan olika slag av kontrakt slutas mellan företaget och konsumenten, exempelvis:

— Företaget lämnar en tillverkningsgaranti, som sträcker sig över varans hela livslängd. Risker för att den köpta varan har ett fabriktionsfel bärs då helt av företaget. I gengäld blir priset högre än om exempelvis ingen garanti alls lämnas. Priset kan med andra ord sägas innefatta en viss riskpremie.

— Såvida garantitiden är kortare än varans livslängd, bär konsumenten risken för att ett fabriktionsfel uppkommer efter garantitidens utgång. För sitt risktagande kompenseras konsumenten dock med ett lägre pris än vid en fullständig garanti.

som riskbärare har arbetstagarna nämligen intresse av:

- att kunna påverka de förhållanden, som ger upphov till och utlöser riskerna ifråga;
- att därigenom även kunna kontrollera restpostens (vinstens) storlek och variationer över tiden.

I konsekvensens namn är det därmed även befogat, att arbetstagarna och kapitalägarna gemensamt till- och avsätter företagsledningen. Företagets mål kommer i så fall inte längre att vara ett uttryck för i huvudsak kapitalägarnas särintresse. I stället träder arbetstagarnas och kapitalägarnas gemensamma intresse i förgrunden. Såsom riskbärare får dessa

"Om arbetstagarna inte ges dispositionsrätt över en del av företagets vinst, kan de i egenskap av icke-kompenserade risktagare rimligtvis ställa ännu mer långtgående krav på medbestämmande."

då också ett gemensamt ansvar för den ekonomiska verksamheten.

Om arbetstagarna inte ges dispositionsrätt över en del av företagets vinst, kan de i egenskap av icke-kompenserade risktagare rimligtvis ställa ännu mer långtgående krav på medbestämmande. Eftersom arbetstagarna i så fall inte kompenseras för sitt risktagande, kan de nämligen antas ha ett särskilt stort intresse av att företaget bedrivs så att riskerna ifråga blir så små som möjligt. Förhållandet är detsamma, om arbetstagarna är intresserade av att minska riskerna snarare än att kompenseras för att utstå dem. För att få en tryggare ställning har arbetstagaren då inte heller någon annan möjlighet än att söka minska riskerna i det företag, där han är anställd eller att — om så är möjligt — övergå till en mindre riskfylld verksamhet. Så-

som Rudolf Meidner framhållit har kapitalägaren däremot i regel även möjlighet att sprida sin kapitalinsats och därmed riskerna bland flera företag (genom att exempelvis köpa olika aktier). Eftersom det vanligtvis inte är praktiskt möjligt att fördela arbetsinsatsen bland flera företag, har arbetstagaren inte denna möjlighet till riskspridning. Av bl a detta skäl kan arbetstagarna vara särskilt intresserade av att — via medbestämmande — minska de risker, som de är utsatta för.

En angelägen forskningsuppgift

Accepterar man den kontraktsansats, som skisserats, kommer riskbärandets storlek att vara avgörande för vinstens fördelning mellan arbete och kapital. Det blir i så fall nödvändigt att ta reda på hur stora risker, som arbetstagare och kapitalägare är utsatta för. I samband därmed synes det även vara erforderligt att undersöka i vilken utsträckning, som staten övertagit företagandets risker genom sin konjunktur- och näringspolitik. Förekomsten av statliga stödåtgärder har näm-

ligen rimligtvis reducerat de risker, som både arbetstagare och kapitalägare löper.

Referenser

- Alchian, A. H. & Demsetz, H., [1972], "Production, Information Costs and Economic Organization", *American Economic Review*, årg 62, nr 5
- Cars, H. C., [1975], *Koncentrations- och fördelningsproblemet inom marknadsekonomin*, Stockholm
- Demsetz, H., [1967], "Toward a Theory of Property Rights", *American Economic Review*, årg 57, nr 2
- Eidem, R., [1975], "Äganderätten och makten över produktionen", *Ekonomisk Debatt*, årg 3, nr 4
- Furubotn, E. G., & Pejovich, S., [1972], Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature", *Journal of Economic Literature*, årg 10, s 1137—1162
- [1974], (red) *The Economics of Property Rights*, Cambridge, Mass.
- Jonsson, E., [1975], *Sätt pris på arbetsmiljön*, Stockholm
- Meidner, R. (i samarbete med Hedborg, A. och Fond, G.), [1975], *Löntagarfonder*, Nacka
- Pejovich, S., [1971], "Towards a General Theory of Property Rights", *Zeitschrift für Nationalökonomie*, årg 31
- Ståhl, I., [1976], "Ägande och makt i företagen — inledningsanförande", *Ekonomisk Debatt*, årg 4, nr 1